

Oláh János

Guttman Mihály,

az elfeledett óriás az óriások között

A Rabbiképző első három rektora, kiknek neve „B” betűvel kezdődött (Bloch,¹ Bacher,² Blau³) és az eddigi utolsó három rektora, kiknek neve „S” betűvel kezdődött, (Scheiber,⁴ Schweitzer,⁵ Schöner⁶) ott van, élénkebben él a zsidó köztudatban, mint a középső három (Guttman, Löwinger,⁷ Róth⁸). Ezért is gondoltam, hogy írok róluk néhány mondatot, hiányt pótló céllal. Az első e sorban Guttman Mihály.

Guttman Mihály [יחיאל מיכל הכהן גוטמן] 1872. február 7-én született a Bihar vármegyei Félegyházán⁹, és 1942. november 7-én halt meg Budapesten 70 éves korában.¹⁰ Először apjától (Guttman Sándor) tanult, majd a nagyváradi,¹¹ a nagyhírű bonyhádi¹² és a még nagyobb tekintéllyel rendelkező pozsonyi jesivában¹³ szerezte meg talmudikus¹⁴ tudásának alapjait. 1895-től a budapesti Országos Rabbiképző Intézet hallgatója lett. Tanulmányai alatt a Rabbiképző hallgatóinak kiírt ún. pályadíjat háromszor nyerte el, amely a későbbi tudományos munkájához való affinitását is előrevetíti.¹⁵ 1903-ban sikerrel védte meg doktori disszertációját¹⁶ a Magyar Királyi Tudományegyetem Bölcséleti Karán. 1904-ben¹⁷ tett rabbiképesítő vizsgát és avatták rabbivá. Csongrádon szolgált rabbiként¹⁸ 1908-ig, amikor Bloch Mózes nyugállományba vonultával tanára-mestere örökébe lépett a neológ¹⁹ irányvonalat képviselő Rabbiképzőben.²⁰ Egyik fia (Guttman Henrik, Heinrich, Henry²¹) – a breszlai (ma: Wrocław – Lengyelország) híres Rabbiképzőben, a Jüdisch-Theologisches Seminarban, a „Wissenschaft des Judentums”-nak, „a zsidóság tudományának”²² egyik fellegrájában végzett – az intézményben tanított 1934–1946 között, majd emigrált az USA-ba. Másik fia (Alexander Guttman²³) szintén a Jüdisch-Theologisches Seminarban végzett, de ő nem jött „haza”. Guttman Mihály 1921-ig tanított az ún. felső tanfolyamon²⁴: Talmudot, a Sulhán áruh²⁵ különböző fejezeteit, Misné Torát,²⁶ responzumokat, héber stílusgyakorlatokat; míg az alsó tanfolyamon: Szentírást és Talmudot. 1921-ben meghívták a breszlai Jüdisch-Theologisches Seminar vezetőtanárának (Seminarabbiner).

Guttman Mihály

1925-ben eleget tett az invitálásnak és a professzori felkérésnek, Breslauból Jeruzsálembe ment, és az akkor megnyílt²⁷ Héber Egyetemen²⁸ egy szemeszteren át tanított Talmudot, majd visszatért a breszlai Rabbiképzőbe. 1933-ban – Blau²⁹ Lajos nyugállományba vonulta után – a budapesti Rabbiképző hívta tanárának és rektorának. Haláláig, 1942-ig töltötte be e kettős funkciót. Az oktatás, tanítás mellett irodalmi munkássága³⁰ két nagy területen hozott létre – még torzóban maradványok is – marandókat: a talmudi kor irodalmának feldolgozása és rendszerezése terén, valamint az apologetikai célzatú filozófia–teológia tárgykörében. Még ifjú ko-

rában hozzákezdett talmudi enciklopédiájához, a Mafté'ah HaTalmud, entziklopedia kolelet beseder alef bet et tokhen hasifra hatalmudit lefi mekore'a beShas Bavli veYerushalmi, im hashva'at hamekomot hamakbilim lekhool inyan veinyan memekhilta, sifra, sifrei, tosefta vekhuley, vehashva'at hamefars-him vehaposkim³¹ („angolos” átírásban), de csak az 'alef' betűig jutott a szócikkekben. A talmudi kor irodalmának feldolgozásához és rendszerezéséhez – nem egyetlen emberre méretezett munkában – az első héber betű végéig jutott el négy vaskos kötetben.³² Az egész anyag, a teljes mű kb. 30 kötetet ölelt volna fel. „Mint kísérlet és irodalmi jelenség mindenképpen Majmunj³³ nagy műve (Misné Torá) és a Misna mellé állítható, ha befejezetlen volta miatt nem is veheti fel velük a versenyt”³⁴ – írja e műről Löwinger Sámuel,³⁵ ki majd őt követi a Rabbiképző talmudtanáraként és a rektori székben. Apologetikai célzatú filozófiai-teológiai munkásságát jelző összegző nagy művét³⁶ németül³⁷, korának tudományos nyelvezetén írta, ebből csak az első fejezetek kerülhettek nyomdába.³⁸ Hatalmas jegyzet- és cédulagyűjteménye 1945-ben megsemmisült, hasonlóan könyvtára nagy részéhez.³⁹ „Sem a »filozófiai-teológiai« művét, sem a talmudi enciklopédiáját nem fejezhette be: mindkettőnek csak alapjait rakta le, de maga a gigantikus elgondolás, műveinek már eddig közreadott kötetei és kéziratban⁴⁰ kiadásra előkészített fóliánsai feljogosítanak bennünket annak megállapítására, hogy Guttman Mihály irodalmi tevékenysége a zsidó szellemtörténet nagyfontosságú állomását jelenti. [...] Guttman Mihály irodalmi munkássága egyetemes értékű szellemi folyamat jelentős állomása.”⁴¹

*

Az ókori zsidóság grandiózus alkotása a Talmud. Azonban a Talmudot „amolyan rendszer nélküli általános enciklopédiának lehetne nevezni,”⁴² hiszen a Talmud nem egy embernek vagy embercsoportnak a műve, nem is egy adott korszaknak a terméke, hanem a zsidóság írástudóinak, gondolkodóinak, bölcsőinek majd ezer évet átölelő szellemi alkotása. A kezdeti időben szóban hagyományozták a tanítást, mígnem a III. század elején Júda Háná-szi⁴³ írásba foglaltatta azt, és megszületett a Misna. Az írott Misnát azután a bölcsök tovább vitatták, magyarították, aktualizálták, majd ezeket is írásba foglalták, amelynek neve: Gemará. A Gemará szövege kettő nagy egységből áll, a háláhából és az ágádából. „A Talmud belső anyagát belőle magából vett műszókkal halákára és ágádára osztják. A haláka törvényes rész, az ágáda minden egyéb.”⁴⁴

Fotó: ifj. Oláh János

Oláh János (Liverpool, a 2010-es évek közepén)

Tehát a háláhá az a törvény, amely meghatározza a zsidó egyének életét, életmódját. „Aki ismerni és érteni akarja a zsidó életmód belső fejlődését, valamint azokat a vezérelveket, melyek annak áldásos működésében közrejátszottak, annak mindenképp el kell haláchát kell tanulmánya tárgyává tenni. [...] A halácha az a közös terület, melyen az egész zsidóság találkozik; ez szabályozza és határozza meg cselekvésének és működésének minden irányát [...] a zsidóság számára a törvényei szerint való életmód évezredek át megbízható és elengedhetetlen fenntartó elvnek bizonyult és amely őt mindenütt, az igazság és erkölcs, a szeretet és jogért vívott valamennyi harcban a küzdők élére állította” – írja Guttman Mihály a *Bevezetés a haláchába*⁴⁵ című könyvének előszavában. Nos, e tudományos diszciplínába enged betekintést, „vezeti be” olvasóját Guttman Mihály majd' száz évvel ezelőtt írt, de magyar nyelven még mindig unikális munkája a zsidóság törvényi előírásairól, élete meghatározójáról: a háláháról. Az előszóban tisztázza a Talmud formai sajátosságait; az ágáda és a háláhá jellemzőit; a törvény, tehát a normává emelkedett háláhá vezérelveit; valamint a háláhikus anyag kiválasztásának mikéntjét. Az első fejezetben definiálja a háláhá szó jelentését: „szűkebb értelemben első sorban a zsidó vallástudományak speciálisan törvényt tartalmazó

Fotó: Hidvégi Máté

Guttman Mihály sírreléke a Kozma utcai temetőben

részét jelöli. Ebben az értelemben különválnék egyrészt az agádától, mely a zsidó tannak nem törvényes részét öleli fel, másrészt a midrástól, mely ugyan egyik legerősebb pillére a haláchának, de gyakorlati érvényesülésben nem bir jelentőséggel.⁴⁶ A háláhák csoportjainak, formai jellegzetességeinek ismertetései mellett szót ejt még ebben a fejezetben a háláhák megállapítóiról, a decizorokról is. A második fejezet a decízió kialakulásának történelmi folyamatáról és a decízió terminológiájáról szól. A harmadik fejezetben⁴⁷ a háláhák művelőinek vitáit ismerteti a gyakorlathoz való viszonyukban; míg a negyedik fejezetben a decíziót viszonyítja a gyakorlathoz. A hagyományos zsidó irodalommal foglalkozók számára megkerülhetetlen Guttman *Bevezetés a haláchába* című művének ismerete más talmudikus tanulmányai mellett.

*

Guttman még ifjú rabbiként, 1913-ban részt vett kora éppen akkor (is) aktuális neológ-ortodox vitájában és publikált egy tanulmányt is G. M. monogrammal. Ezen eszmei vita sok embert megmozgatott annak idején, születtek pro és kontra vélemények szép számmal. A későbbiekben Guttman már nem vett részt ezekben a belső csatározásokban (1921-től nem Magyarországon élt). Fontos-

nak vélem, hogy idézzek egy írásából, amely akkori és későbbi nézetét a *Sulchan áruchoz* és a neológiához való viszonyát is tükrözi (bár botorság volna „neológ álláspontnak” nevezni Guttman itt megfogalmazott sorait, véleményét): „A mai gyakorlat összehasonlítása a Sulchan Áruchoz a következő eredményre vezet: Az egész magyar zsidóság, párt- és nézetenélkül, másképp él, másképp cselekszik, másképp rendezte be egész magán- és közéletét, mint ahogy azt a Sulchan Áruchoz megparancsolta. Ez megdönthetetlen igazság, melyet ügyes beszéddel vagy taktikai fogásokkal eltüntetni nem lehet. De ha ez igaz, akkor a magyar zsidóság nem áll a Sulchan Áruchoz alapján. Az egész zsidóságot mondom, tehát a konzervatív párt sem áll ezen az alapon.”⁴⁸ [...] „Hallgasson tehát az elmélet és beszéljenek a tények. A tények pedig azt mondják, hogy a zsidóság két alapon áll, a Tórán és a történeten. A Tórából hitét és etikáját, egész életének eszmei tartalmát meríti; külső megnyilatkozásában pedig annyit tart meg, vagy törekszik megtartani és olyképpen juttatja azt kifejezésre gyakorlatilag, amennyit és amiképpen a történet lehetővé és keresztülvihetővé teszi. Ez nem vélemény vagy indítvány, hanem a tények konstatálása. Így volt ez a múltban, így van ez a jelenben is. A Tóra mindig egy és ugyanaz, de a történet folyton változik hely és idő szerint. Ebből következik, hogy a föld kerek-

ségén elszórt és évezredek átélte zsidóság egy Tóra alapján állva mégis annyira különbözik, hogy egyik korszak zsidósága nem ismer rá a másikra. De látja azt is, hogy mind egy közös ősi alapon áll, csak a történeti, társadalmi és kulturalapok különböznek. Hittestvérek vagyunk mind egy közös [...] hitbeli alapon, melynek Tóra a neve, de vannak, mint ez testvérek közt is található, individuális differenciálódásaink.”⁴⁹

*

Hogy Guttmann milyen sokoldalú tudós volt, azt matematikai értekezései és disszertációja is mutatja. Szemléltetésül két idézet doktori disszertációjából, annak is a *Magyar Zsidó Szemlében*⁵⁰ publikált egyik fejezetéből. (Az ismertetést ábrák színesítik, héber szakkifejezések gazdagítják, írása végén meg is magyarázza azokat.⁵¹) Egy, az Alföld széléről indult, falusi zsidó gyermek, csongrádi rabbijelöltként,⁵² matematikai előképzettség nélkül írja meg doktori disszertációját: *Ábrám bar Chijja Savasorda geometriájának III. fejezete, mint adalék Euclidesnek ΠΕΡΙ ΔΙΑΙΠΕΣΣΕΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ* című elveszett munkájához. Néhány (talán könnyebben érthető) mondat e munkájából:

„Adva van egy kör, melynek átmérője 14. Szorozd azt $3^{1/7}$, akkor lesz 44; ez a kerület. Ha most a fél átmérőt 7-tel megszorozod a kerület felével, vagyis 22-vel, akkor a nyert szorzat 154 lesz. Ez a kör területe. De eljuthatsz a kör területéhez más úton is úgy, hogy nincs szükséged a kerületre: szorozd önmagával az átmérőt; vond le négyzetéből a hetedet és a heted felét és ami visszamarad kezedben, az a kör területe. Az adott példában tehát találni fogod, hogy az átmérő négyzete 196; ha ebből a szorzatból levonod hetedet és fél hetedet, vagyis 42-t, marad a kezedben 154, és ez a kör területe, amint az első módszer szerinti számításodban is találtad.”⁵³

[...] „Savasorda geometriájának méltatásánál szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy ő ezt a művét a durvább mérésekkel is beérő korabeli földmérőknek írta, kiktől még nem követeltek akkor magasabb geometriai ismereteket. S. panaszkodik is a francia mérnökök tökéletlen szaktudása fölött. Ebből magyarázható az a törekvése, hogy nagyon kimerítően és részletesen magyaráz minden számítási eljárást; körül írja a formulákat és stílusa, hogy elég világos legyen, olykor ellaposodik. De épen e törekvés cél tudatos és következetes keresztülvitele kölcsönözte munkájának azt a nagy fontosságot és befolyást, melyet Tiburnusi Plátó fordítása révén elért. S. nemcsak világosabban törekszik előadni a geometriai anyagot, hanem átalakítja [...]

Egy speciális bizonyítási rendszert teremtett a geometriában, melyet mindeddig még nem méltattak, azaz még nem is ismernek, mert műve még nincs kiadva; Plátó fordítása nagyjából a tételekre vonatkozik; a bizonyításokat mellőzi. Savasorda geometriájáról szóló első értekezésemben (Adalék Euclidesnek ΠΕΡΙ ΔΙΑΙΠΕΣΣΕΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ cz. elveszett könyvéhez) figyelmeztettem erre a bizonyítási rendszerre, melyben a derékszögen kívül minden más szög szereplése ki van zárva.”⁵⁴

Guttmann matematika iránti érdeklődése egész életében megmaradt. Így írt róla Benoschofsky Imre, kit tanított a Rabbiképző alsó tanfolyamán: „Nagy matematikus volt, a zsidó kalendáriumnak is kiváló szakembere. Már alsós diák korában hozzá fordultak szakszerű tanácsért a naptárkészítők. Egyszer elő is adta 15 éves diákoknak a számítás matematikai titkait. Senki sem értette. A Tanácsköztársaság idején [...] átvette a matematika tanítását. Rekordidő alatt adta elő a Püthagorasz-tétel bevezetését, a diákok képtelenek voltak követni.”⁵⁵

*

Guttmann-nak egyik kedvelt témája a vallásbölcselet és a teológia határmezsgyéjén alkotó Maimuni életműve és munkái voltak.⁵⁶ Scheiber Sándor⁵⁷ még 1946-ban összegyűjtötte idevonatkozó munkáit húsz rövidebb-hosszabb német és egy kevés magyar nyelvű munkát vett fel a lajstromba. Maimuni rendkívül nagy hatású polihisztor volt a maga idejében és az azt követő korban egészen mindmáig. Ő az, ki a nyugati világ számára sok tekintetben például szolgáló rendszert alkotott és az elsők között kísérel meg a hit és a tudás egységének szisztematikus kiépítését. Vallásbölcseleti munkái a középkori zsidó filozófia és a szétválaszthatatlanul, rendkívül sok ponton azt át- meg átfedő teológia mellett az ókori görög filozófiára vonatkozó megfigyeléseit is ötvözik és gyakori kapcsolódási pontjaira rámutatnak. Munkái közül a *Misné Torá* című talán a legismertebb. Ebben összefoglalja a zsidó vallás jog (háláhá) majdnem teljes anyagát, és eltérve a korábbi hagyománytól nem tárgyalja a törvények talmudi forrásait. Ehelyett arra törekszik, hogy a zsidó vallást logikus egészként mutassa be. Második legfontosabb és ismertebb műve a *Tévelygők útmutatója*. Itt azon olvasóihoz fordult, akik a filozófiával való foglalkozás közben hitükben elbizonytalanodtak, és azt akarja megmutatni, miképp válhat a hit sajátja a tudomány közvetítésével: ahol a tudományos ismeretek ellentmondanak a bibliai szövegnek, ott a Bibliát allegorikusan kell értelmezni. Írt egy judeoarab nyelvű kommentárt a *Misná-*

hoz, a 613 parancsot (micvót) felsorolta és kigyűjtötte a Tórából a maga szempontjai szerint stb. Szóval, rendkívül sokoldalú és termékeny szerző, tudós volt orvosi hivatása mellett. Hasonlóan Guttmannhoz, ki „csak” orvos nem volt. Néhány szemelvény Guttmann Maimuni munkásságát megvilágító, azt érzékeltető tanulmányaiból, amiket javarészen német nyelven írt: 1935. április 14-én Wertheimer Adolf,⁵⁸ az IMIT⁵⁹ elnökének Maimuni születése 300. évfordulója⁶⁰ alkalmából rendezett ünnepélyen elmondott megnyitóját után Guttmann a következőket mondta:⁶¹ „Maimuni, aki az egész zsidóságot kodifikálja, beszél a Messiásról is, és kodifikálja azt, hogy mit kell a zsidóságnak róla hinnie és tudnia. Valláskódexének utolsó tétele a következőképpen hangzik: A zsidó próféták és bölcsek vágyódásai a messiási kor után nem arra vonatkoztatandók, hogy a zsidók uralkodjanak a népek fölött, sem pedig arra, hogy a népek a zsidókat magasabb rangba helyezték, vagy dúsabb ételben és italban legyen részük, hanem arra, hogy felszabadult, nyugodt lélekkel foglalkozhassanak Istennel s tanaival, és nem lesz akkor éhínség, sem háború, sem irigykedés, sem áskálódás, mert bőség fog áradni az emberiségre és az emberek rá fognak érní arra, hogy az istenség eszméjével foglalkozzanak. Izrael bölcsesség után fog törekedni. Sokat fognak megérteni, ami azelőtt rejtélyes volt, amint írva van, »és megtelik a föld Isten megismerésével, amiként a vizek megtöltik a tenger medrét.«”⁶² Beszédében kevés szó esik Maimuniról, inkább a kor szelleméből következően apologetikus beszédet tartott. Maimuni kapcsán fontos azért is, mert láthatjuk, hogy Guttmann tudományos munkája mellett az aktuális problémákkal is foglalkozott. Egy tanulmányában így ír a Misné Torá akkoriban megjelent szövegek kritikáiról, írása végén kiemelve a saját véleményét, nézeteit is: „A Misné Torá forrásainak kimutatása egyike azoknak a problémáknak, melyeken sokat dolgozott a Maimuni-kutatás. Maga Maimuni is a későbbi években megbánta, hogy eleinte a leőhelyek fontosságát nem ismerte fel. Igen alapos kutatásokat végzett Káró József⁶³ az ő Keszef Misnéjében⁶⁴. De ő sem adhatott kimerítő eredményt, ebben valószínűleg kora is hibás. A régi zsidó irodalom nagy része a Talmud-üldözések következtében elveszett. Egy másik rész pedig el volt rejtve könyvtárakban, hova zsidóknak évszázadokon át nem volt bejárásuk. Kárónak magának is fiatal korában el kellett hagynia Spanyolországot. Amit új hazájába magával átmentett, az nem volt sokkal több, mint az akkori halachikus gyakorlat. A Sulchan Aruch későbbi szerzőjének nem állottak rendelkezésére mind a forrásmunkák, melyekből Maimuni az ő vallásko-

dexének tartalmát vette. Sok helyütt megelégszik Káró olyan utalásokkal, melyek csak valami hasonlót tartalmaznak. Sokat megoldatlanul hagy, sok pedig mint a kodifikátor egyéni véleménye szerepel. [...] Feltűnő a „gér tosáv” kifejezés, mely az M.R.E.-ből [Midrás Rabbi Eliezer]⁶⁵ teljesen hiányzik. A tartalom⁶⁶ szempontjából sem lehet e helyen ennek a kifejezésnek a használatát minden további nélkül megérteni. Talán az az ezer évnyi távolság jut itt erősen szóhoz, mely a forrás és a késői feldolgozó között van. „Gér tosáv” eredetileg állami jogi szakkifejezés volt. Ama nemzsidókat jelölték vele, akik mint nemzsidók telepedtek le Palesztinában, t.i. polgárai voltak a zsidó államnak, de vallásilag nem csatlakoztak a zsidókhoz. Ilyen más vallású pogányokkal szemben a Noachida törvények⁶⁷ voltak az állam valláserkölcsei követelményei. Kimerítőbben foglalkoztam a kérdéssel *Das Judentum u. seine Umwelt* c. könyvemben, V. fejezet 98. k. A gyakorlatban a Gér Tosab intézménye a zsidó állami étellel együtt megszűnt. A régi források beszélnek ugyan még róla, de hát a régi források beszélnek a templomi szolgálatról is. Ellenben, ha egyszerűen nemzsidókról van szó, nem használják a Gér Tosab kifejezést. Maimuninál azonban más a helyzet. Ő Gér Tosabnak nevezi állandóan a nemzsidót, aki a Noachida törvényeket betartja. Ha meggondoljuk, hogy ma már majdnem az egész civilizált emberiség vallja a Noachida törvények lényegét, akkor látjuk teljesen világosan, hogyan változott a Gér Tosab Maimonidesnek és az őt követő íróknak a szóhasználatában. V.ö. különösen Melakh. 10, 12. Ez a rövid utalás is mutatja Maimonides önálló eljárását az élő anyaggal szemben. [...] Nincs szükség a szöveg alapos megbeszélésére, mert ezt már elegendően megvilágítottam munkámban: *Das Judentum u. s. Umwelt* 324. k. Arra is rámutattam, hogy az emberszeretet parancsának pozitív formája megvan egy kereszténység előtti zsidó forrásban (Aristeas levele 200.§.⁶⁸), másrészt pedig a Didache-ban,⁶⁹ az első keresztény katekizmusban éppen a negatív forma van megrögzítve. (328. old.) Mégis érdekes, hogy az emberszeretet parancsának pozitív formulázása Maimuninál újabb párhuzamra akadt.”

*

Guttmann egyik legismertebb műve – egyike a „fő műveinek” – a *Das Judentum und seine Umwelt*⁷⁰, amely 1927-ben jelent meg először nyomtatásban Berlinben.⁷¹ Ízelítőül a *Tartalomjegyzék*, amely érintőleges és vázlatos képet ad Guttmann grandiózus szándékáról szerteágazó érdeklődéséről, ismereteiről:

Előszó (III–V)

Első szakasz (1–19):

A bibliai emberiségfogalom és néhány dolog Izraelnek az általános emberiséghez való (belső) viszonyáról.

A Biblia teremtéstörténete, az asszírok és a babilóniaiak teremtésmítoszai. – Egység és többség az isten- és emberiségfogalomban. – Szoros kapcsolat egyrészt a monoteizmus és a monoantropizmus, másrészt a politeizmus és a poliantropizmus között. – Ősi kinyilatkoztatások. – A népek leszármazási táblái a Genézisben. – Ábrahám küldetése. – Idegenek az izraelita királyok uralma alatt. – A próféták univerzális hatásterülete.

Második szakasz (20–42):

A külföldi idegenek

(nochri – aki megőrzi eredeti „nemzetiségét”).

Külföldiek mint barátok és mint háborús ellenségek. – Idegenforgalom, karavánkereskedelem, országutak és piacok külföldi utazóknak és kereskedőknek. – A Pentateuchus idegenekre vonatkozó törvénye. – A vérbosszú és a védelmi pénz népjogi érvényessége mint a család régi autonómiája. – A halálbüntetés messzemenő korlátozása. – Az idegenek bibliai jogainak megszűnése a római uralom alatt, az etikai-vallási vonatkozások határozottabb előtérbe kerülése.

Harmadik szakasz (43–65):

A belföldi idegen („ger” – aki csatlakozni szeretne az izraelita vallási közösséghez).

Idegenek felvétele az izraelita államközösségbe. – Jeruzsálem különállása államgazdaságilag szükséges és általánosan végrehajtott. – A letelepedett idegenek jogai és kötelességei. – A letelepedési jog nincsen vallási csatlakozáshoz kötve. – A letelepült prozelita (ger-tosav) csak állampolitikailag van kapcsolódva. – Polgári egyenlősége és helyzete a társadalmi életben. – Szabadsága a vallási életben és részvétele az áldozati kultuszban. – Az izraelita vallási közösségbe való belépésének engedélyezhetősége. – Családi csatlakozásának engedélyezhetősége.

Negyedik szakasz (66–97):

Prozeliták és prozelitizmus.

A két prozelitatípus (ger-tosav és ger-cedek). – Az istenfélők. – A zsidó vallástól való vallási függetlenségük. – Hellenista és római írók harca az istenfélők

mozgalmával. – A zsidó propaganda céljai. – Enyhébb és szigorúbb felfogások a prozeliták felvételekor. – Szeretet a prozeliták iránt és jogaik, valamint az eredeti izraelitákkal való azonos helyzetük szigorú megóvása. – Néhány kritikus megcáfolása. – Pogány írók harca a prozeliták nagy tömege ellen.

Ötödik szakasz (98–114):

A dualista prozelitaelv vallástörvényi értelmezése. A noachida törvények.

A noachida parancsolatok mint az egész emberiség őstörvényei és soha meg nem szűnő érvényessége. – A noachida törvények száma és tartalma. – Etikai-erkölcsi és emberjogi jellegük. – Zsidó és zsidóságon túli források: Jubileumok könyve, Újtestamentum. – A noachida törvények mint a zsidó propaganda dualista elvének kiindulási pontja. – Letelepült prozelita (ger-tosav) és istenfélők, jámbor noachidák típusai, teljes prozeliták mint a zsidóság új tagjai. – A dualista vallási elv.

Hatodik szakasz (115–129):

Vallásfelekezeti (konfessionell) partikularizmus.

A partikularizmus lényege az Exodus révén szemléltetve. Az Egyiptomból való kivonulás mint vallási élmény. – A partikuláris és univerzális hittartalom összekapcsolása. – A kultusz és a morál lényegileg különböző és mégis összetartozó. – Példázat a fáról és gyümölcseiről. – A patriarchák és az izraeliták vallásos élményei a pusztai vándorlás során. – A vallás nemzeti alapjai és univerzális hatásai. – A babiloni fogság és Jeruzsálem lerombolása a rómaiak által. – A korai Egyház támadásai.

Hetedik szakasz (130–157):

Etikai univerzalizmus.

A kultusz természetes partikularizmusának és a morál univerzalizmusának hatásai és következményei. – A kettő összekapcsolása érvényességi körük különbözőségének megőrzésével. – Az egész emberiség azonos etikai helyzete a Midrás és a Talmud szerint. – Társas érintkezés és barátság talmudtudósok és pogányok között. – Vallástörvényi elkülönülés az antik bálványimádás és a későbbi politeizmus között. – Elvi állásfoglalás a kereszténységgel szemben. – Az istenfogalom korlátlan univerzalizmusa, liturgikus bizonyítékok. – Jézus a Talmudban és a Midrásban csak másodkézből származó, bizonytalan legendákból ismert. Különböző személyekhez tartozó történetek keveredtek össze benne. – Nincs eretnokség a népek között.

Nyolcadik szakasz (158–194):
A népek üdve.

Az interkonfesszionizmus (felekezetek-közöttiség) belső lényege. – Lessing „Nathan”-jában a három gyűrű meséje nem elegendő. – Példázat különböző anyáknak a gyermekeiről. – A vallás a lélek belsejében gyökerezik. – Vallási élmények és történeti előfeltételeik különbözősége. – Próféták a pogány népeknél (Bálám, Jób). – Az egész emberiség üdvközössége az őskinyilatkoztatás és a noachida törvények betartása révén. – Az emberszeretet parancsolat az egész emberiség számára. – R. Simon ben Jochai mondása: „Titeket 'ember'-nek (Adam) hívnak, de a népeket nem” nyelvileg és hagyománytörténetileg megvilágítva. – Az emberiség fogalma a hagyomány legrégebb forrásaiban. – A pogányok tóranulásának eltérő felfogásai történetileg megvilágítva.

Kilencedik szakasz (195–212):
Próféta és apostol.

A próféta mint az univerzális etika hirdetője, az apostol egy új vallás harcosa. – Az apostolok észlelik és kihasználják az „istenfélők” bizonytalan felekezeti (konfessionell) állapotát. – A korai Egyház harcai a zsidóság „utódlásáért” és az „igazi Izrael” dogmatikus anektálása. – Pogánymisszió az új vallás szintetikus kialakítása révén. – A két szülő elmélet a kereszténység keletkezésének magyarázatára. – A keresztény hitelvek tudományos megragadásának jelentősége, a zsidóság és a kereszténység közötti viszony tényszerű megállapítása.

Tizedik szakasz (213–246):
Egyházi univerzalizmus.

Pártharcok a keletkező kereszténységben. – Az egységes kultusz és az univerzális Egyház mellett kiállók túlsúlya. – A toleranciaprobléma általános felfogása szerint. – Különböző alapelvek a toleranciakörök kialakítására. – Etikai és egyházi toleranciakör. – Kánaán meghódítása és az antik bálványimádás üldözése. – Az Egyház átveszi és szigorítja a pogányok elleni bibliai intézkedéseket. – Annak a bibliai tilalomnak megszüntetése, hogy az elítélt bálványimádók vagyonaiból semmit sem szabad megtartani. – Kereszteshadjáratok, vallásüldözés, inkvizíció az egyházi univerzalizmus érdekében. – Gazdasági és konfesszionális jellegű intézkedések.

Tizenegyedik szakasz (247–276):
Harc a világért és a világ megítélése (?)
(Weltkampf und Weltgericht).

Az egyházi univerzalizmus alapeszméje. – A Törvény megszüntetése, amit Pál csak tökéletlenül és csupán kultikus-dogmatikus szempontból hajtott végre. – Pál bizonyítási módszere nem farizeusi, hanem görög. – Jézus mint egy új kultuszi rendszer középpontja. – Harcok a kereszténységen belül a vallás kultikus-dogmatikus tartalmáért. – Nem etikai, hanem kultikus-dogmatikus különbségek képezik a vallásháborúk tárgyát. – A középkori fanatizmus az egyházi vallási monizmus közvetlen következménye. – A reformáció sikerei, a kereszténységen belüli vallási monizmus összeomlása azon történeti tény által, hogy több egyház keletkezett. – A vallási tolerancia kérdésének új megfogalmazása.

Tizenkettedik szakasz (277–377):
A régi iskola és a modern polémia.

Világtörténeti, nem konfesszióelméleti legyőzése a vallási monizmusnak. – A vallásháborúk teológiai folytatása. – Az apologetika a többi vallás elleni harcra van berendezkedve. – A kritika és az apologetika közötti különbségek.

A. Pogány kijelentések és ítéletek (282–294).

A pogány gyalázkodás nem csupán a zsidókra vonatkozik. – A keresztények elleni pogány támadások hevesége. – Ezeket az emberi nem ellenségeinek hívják. – Nekik tulajdonítanak minden szerencsétlenséget, még a természeti eseményekből származókat is. – A rágalmazás és vádaskodás különböző típusai. – Szamárkultusz. – Megátalkodottság. – Állam az államban. – Harmadik nem. Fajtalankodás (ödipuszi keveredés). – Thyesteische Mahle (kannibalizmus, gyermekáldozat). – Vérrítus. – Ez utóbbi rágalmazás középkori átvitele a zsidókra.

B. Polemikus idézetválogatás
(Eisenmengerianizmus) (294–312).

Az idézetválogatás lényege. – Eisenmenger alapműve a zsidógyűlöletről – ahogy a tudomány megítéli. – Példák, apologetikus idézetválogatás az újabb művekben. – A korai Zsinagóga apologetikus szembeállítás a korai Egyházzal. – Hol boldogulnak jobban a pogányok? – Moses Chefez a pogányok jámborságáról. – Nachman Krochmal legendája. – Eredendő bűn, massa perditionis (a kárhozatra ítélt tömeg/többség), kegyelmi kiválasztás (Gnaden-

wahl). – Kánaán meghódítása és az inkvizíció. – A történelmi összefüggések elhanyagolása. – A pogányok pusztái.

C. Kisajátítások és ellentétképzések (312–334).

A Biblia és egyes tanításai kisajátításai. – Izrael kiválasztottságát kisajátítják és egyben kritizálják. – A felebaráti szeretet kisajátítása. – A kereszténység bosszantó vadhajtásait a zsidóságnak tulajdonítják. – Kritizálják Hillél kijelentését, melyben a felebaráti szeretetet „negatív” módon fogalmazza meg. – Apologetikus prioritásigény a felebaráti szeretetre vonatkozóan. – Felebaráti szeretet a történelemben és a jelenben.

D. „Hol rejtőzik a hiba?” (334–349).

Más vallások kisebbségének bizonyítása hibák „felfedezése” révén. – Értelmezési csúsztatások a felebaráti szeretettel kapcsolatban. – A bibliai teremtéstörténet kritikája. – A kultusz és a morál „térsgéteóriája”. – Az etika mint a vallások megkülönböztető ismertetőjele? – A monoteizmus apologetikus kritikája. – „Henoteizmus”. – Monoteista ösztön (a természeti javakban szűkölködő sivatagi életben). – Monoteizmus a hit minimuma. – A monoteizmus a zsidó gondolkodás kései gyümölcse. – Más vallásoktól kölcsönvett monoteizmus.

E. A „zsidó bosszúisten” (350–369).

A dualizmus alapelve: a jó és a gonosz isten. – A földi világtéremtés és az erkölcsi törvények a „gonosz” istenhez tartoznak. – A monoteizmus minden attribútumot egyetlen Istenben egyesít. – A kereszténység harcolt a dualizmus elmélete ellen. – Isten bosszújának a jelentése. – Isten bosszújának zsidó felfogása. – Isten bosszúja az Újszövetségben, az egyházatyáknál és Luthernél. – Az isteni szeretet mint a zsidó vallás alapelve. – Hatásai a tanításban és az életben.

F. Zárszó (370–377).

Az apologetikai támadás súlypontja a kultuszi területen van. – A vallási élet tudományos munka által okozott megrázkódtatásai kevésbé aggályosak, mint az apologetika háborús védekezése. – A szigorúan tényyszerű kutatómunka szükségessége a vallási élet területén.

I. A felhasznált és idézett irodalom jegyzéke (378–383).

II. Helymutató (383–386).

III. Név- és tárgymutató (386–400).⁷²

*

Guttman Mihálynak tudományszervezői és népszerűsítői tevékenysége, a Rabbiképző sokrétű igazgatói teendői és szerkeázó külföldi kapcsolatai ápolása mellett jutott ideje könyvek, folyóiratok és egyéb periodikák szerkesztésére, valamint tanulmányok és lexikonszócikkek írására is. 1911 és 1918 között szerkesztője volt a héber nyelven Budapesten megjelenő *Hacofe méerec Hágár* (később: *Lebomát Jiszráél*) folyóiratnak, amelynek összesen 15 száma jelent meg 1931-es megszűnéséig.⁷³ 1933-tól szerkesztője volt az ugyancsak héber nyelven megjelenő *Hászoker* folyóiratnak is, amelyből 6 szám jelent meg 1940-ig.⁷⁴ Az *Ocar Jiszrael* enciklopédia egyik szerkesztője és közreműködője, az *Encyclopaedia Judaica* (Eshkol) szócikkíró közreműködője volt a német és a héber nyelvű kiadásokban is.⁷⁵ Az 1884-től megjelenő *Magyar Zsidó Szemle*⁷⁶ társszerkesztője volt 1934 és 1942 között. *Das Judentum und seine Umwelt. (Eine Darstellung der religiösen und rechtlichen Beziehungen zwischen Juden und Nichtjuden mit besonderer Berücksichtigung der talmudisch-rabbinischen Quellen)*⁷⁷ című nagyszabású műve mellett elkezdte írni héberül a *CLAVIS TALMUDI sive encyclopaedia rerum, quae in mischna, utroque talmude, tosifta, mechilta, sifra, sifre, talmudicisque libris occurrunt, alphabetico ordine disposita. Mafté'ab HaTalmud, entziklopedia kolelet beseder alef bet et tokben hasifra hatalmudit lefi mekore'a beSbas Bavli veYerushalmi, im hashva'at hamekomot hamakbilim lekhol inyan veinyan memekhilta, sifra, sifrei, tosefta vekhuley, vehashva'at hamefarshim vehaposhkim* („angolos” átírásban) című monumentális művét, amelyből 4 kötet jelent meg.⁷⁸ Ő szerkesztette, közösen Balassa Józseffel, Guttman Henrikkel, Hevesi Simonnal és Löwinger Sámuellel, a Herz⁷⁹-féle *MÓZES ÖT KÖNYVE ÉS A HAFTÁRÁK*⁸⁰ kiadást⁸¹ 1939–1942-ben, amely öt kötetben jelent meg és a kortársakra nagy hatást gyakorolt.

*

Még magyarországi ittléte alatt elkezdte írni héberül a *CLAVIS TALMUDI...* című művét, amelyből 3 (4) kötet jelent meg. Szisztematikusan végig kívánt „menni” a héber ábécé betűi sorrendjében a hagyományos zsidó irodalomban megtalálható szavakon, kifejezéseken és azok tartalmát röviden megírni. Egy intézmény számára is óriási vállalkozás... Néhány részletet idézek az általam „elkövetett” magyar nyelvű fordításból.

„[...] (b) Agripasz. A római hadsereg vezére. – (Talmud: Ávodá zárá 55a.) /Agripasz/ Kérdést tett fel Rábbán Gámliélnek: Irva van a ti Tórátokban, mert te Tórádban bálványimádásról van szó: »(Is-

tened) emésztő tűz, féltékeny (buzgó) Isten.« (M.V.4,24) Nem csak bármit felfal, hanem féltékeny, (mert) egy bölcs (féltékeny) a bölcsre és a hatalmas a hatalmasra és a gazdag a gazdagra. Mondta neki válaszul Rábbán Gámliél: Példával példalódzok, mihez hasonlít a dolog: Hasonló egy olyan férfihez, ki a felesége mellé vett egy másik feleséget. Ha a második feleség jobban megkülönböztethető, mint az első feleség, akkor az első feleség nem féltékeny rá, és nem érez haragot. De ha a második feleség kevésbé különbözik az első feleségtől, akkor féltékeny lesz rá.⁸² [...]”

„Ahinoám. Egy férfi Dán törzséből, aki esküt tett a véneknek (70 vén előtt, az első Synhedrion/Szánhedin⁸³ előtt) és Mózesnek. Elfeledve a Jalkut Simoni⁸⁴ szerint a Beháálothá hetiszakaszbán (11. fejezetben⁸⁵ olvashatók).

Ahiezer. Egy férfi Dán törzséből, aki esküt tett a véneknek (70 vén előtt, az első Synhedrion/Szánhedin előtt) és Mózesnek. Elfeledve a Jalkut Simoni szerint a Beháálothá hetiszakaszbán (11. fejezetben⁸⁶ olvashatók).

Ahikám. Sáfán⁸⁷ fia. Megmentette Jeremiást megjelenésével a Szifré⁸⁸ szerint a Beháálothá hetiszakaszbán (11. fejezetben⁸⁹ olvashatók). [...]”⁹⁰

Ahirám. Egy férfi Efraim törzséből, aki esküt tett a véneknek (70 vén előtt, az első Synhedrion/Szánhedin előtt) és Mózesnek. Elfeledve a Jalkut Simoni szerint a Beháálothá hetiszakaszbán (11. fejezetben⁹¹ olvashatók).”⁹² [...]”

[...] „Alpaél. Kezdeményezője volt Lod és Ono⁹³ építésének (Megila 4a, eleje).

Alcapan. Misaellel⁹⁴ együtt ők vitték el a halott Nádávot és Élihut⁹⁵ (Áron két fiát).

Alkum. Egy kecskebakja a Szent áldassék nevének (Istennek) lásd Szánhedrin: 82b. És ő (Pinhász⁹⁶) tudatta, hogy a király kecskebakja népének (hogy a Szent áldassék neve kecskebakká tette népének, RÁSI⁹⁷).”⁹⁸

*

GUTTMANN ÉS A RABBIKÉPZŐ, RÖVID KITEKINTÉSSSEL A KORRA

Guttman Mihály 1933-tól haláláig töltötte be a Rabbiképző rektori posztját,⁹⁹ abban a korban, mikor a magyarországi zsidóság (és a világ zsidósága is) diszkriminációs intézkedések szenvedő alanya lett. Felismerte, hogy az új kihívásokhoz alkalmazkodni kell és a lehetőségekhez képest legkisebb kár elszívásával, de valahogyan meg kell őriznie az intézmény működését. 1938-ban jelent meg az új

gimnáziumi „rendtartásról” szóló Vkm.¹⁰⁰ rendelet. Ez kiterjesztette az eddig is meglévő „hittanulási kötelezettségről” szóló 1879. évi 5128. sz. Vk. rendeletet, miszerint minden tanuló köteles részt venni a hitfelekezete elöljárósága által kirendelt hitoktató óráin. Ha ezt elmulasztja, ha hittanból előmeneteli bizonyítványt nem mutat fel, tanjegy hiánya miatt nem léphet felsőbb osztályba.¹⁰¹ E rendeletet az új gimnáziumi „rendtartásról” szóló 109.670/1938. IX. sz. Vkm. rendelet pontosítja és előírja, hogy „Az izraelita tanulók ünnepnapjai – amelyeken délelőtt és délután mentesek az iskolában való megjelenés alól, viszont istentiszteleten kötelesek részt venni”.¹⁰² Ezzel a tanfelügyelők (akik többnyire rabbik voltak) feladatai is megnöttek, tehát a Rabbiképzőt végzett rabbik feladatai is. Ez bizonyos mértékben új kihívások elé állította a rabbiképzést és új perspektívát is jelentett a hallgatóknak és a későbbiekben ide jelentkezőknek. Szintén pozitív dolog, hogy még ebben az időszakban érvényes a „papok, papnövendékek, papjelöltek nem kötelezettek fegyveres szolgálatra a hadseregénél. Papok, amennyiben állásban vannak, papjelöltek tanulmányaik tartama alatt.¹⁰³ Tehát a rabbik és a rabbiképzős hallgatók fel vannak mentve a fegyveres szolgálat (és a munkaszolgálat) alól. Ez előny és vonzerő is volt a Rabbiképzőbe jelentkezők számára.

A II. világháború kezdetétől a területi visszacsatolások, illetve Magyarország hadba lépése után a hallgatói létszámok a következőképp alakultak:

Évfolyam	Szeminárium (fő)
1939/40	70
1940/41	61
1941/42	69
1942/43	93

Ezekben az években láthatóan növekedett a rabbiszeminárium iránti érdeklődés, amely egy igazi zsidó akadémiaként működött a rettenet közepette. A létszámnövekedés okai lehetnek a fentebb említetteken kívül a megújított „numerus clausus”¹⁰⁴ követő „numerus nullus”¹⁰⁵ jóvoltából a továbbtanulási lehetőségek más irányú megszűnése, a zsidók szisztematikus kirekesztése az ország gazdasági, kulturális és társadalmi életéből. Viszont a Guttman vezette intézménynek a negatív dolgokkal is számolnia kellett. A már említett „zsidótörvények” nyomot, mély nyomot hagytak a Rabbiképző életében is. Anyagilag és a presztízs szempontjából különösen a 1942: VIII. tc., amely „az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról” címet viselte, hiszen a jogszabály megvonta az állami támogatást

a felekezeti szociális és tanintézményektől, köztük a Rabbiképzőtől is. Hatása már Guttmann életében megmutatkozott, az anyagi ellehetetlenülés réme kísértett, hiszen így a Magyar Izraeliták Országos Irodája felügyelete alá került az intézmény, neki kellett azt fenntartania az általa beszedett adópengőkből. Gyakorlatilag megszűnt a Rabbiképző megalakulása óta meglévő autonómiája. Guttmann 1942-ben adta vissza lelkét Teremtőjének, egy viszonylag rendezett, magas hallgatói létszámmal rendelkező Rabbiképzőt hagyva utódára, Löwinger Sámuelre.

*

Guttmann Mihály félig-meddig elfeledve pihen a Kozma utcai neológ zsidó temetőben. Emlékezete nincs jelen napjainkban a zsidó és nem zsidó köztudatban. Egyes általa művelt diszciplínák háttérbe szorultak, bizonyos műveit „meghaladta” már az idő, de ő hangsúlyozottan: nagy rabbi volt. Gáon volt, a szó klasszikus, a babilóniai talmudi akadémiákon kialakult értelmében e szónak. Mert hát mi is teszi az embert igazi nagy rabbivá? Nem kinevezése, nem „címei”, nem a rá alkalmazott epitheton ornansok száma, hanem kizárólag tudása és annak továbbadási képessége. Guttmannak óriási rabbinikus tudása volt és igazi – a kifejezés valódi értelmében – értelmiségi műveltsége. A kényszerű diszkrimináció, a háború és a kiszorítottság éveiben kellett megvédenie a Rabbiképzőt és az itt folyó tevékenységeket a nagyvilág felé, a korlátozott lehetőségeket kihasználva pedig a tudomány, a szaktudomány művelésével, főként idegen nyelven. Végezetül egy idézet a Talmudból, a Guttmann pályáját végig kísérő ókori enciklopédiából, mert, úgy vélem, őreá feltétlenül illenek e szavak: „Kik az építők? [...] Ők a bölcsek, mivel ők életükben a világ (fel)építésével foglalatostkodnak.”¹⁰⁶

* * *

Hálával és köszönettel tartozom Hidvégi Máté barátomnak, hogy felhívta figyelmemet Guttmann Mihályra, kiről a Rabbiképző rektorai közül kevés szó esik és még kevesebb írás született. Ő is inspirált e rövid dolgozatféle megírására, volt szíves először átolvasni a kéziratot és értékes tanácsokkal szolgálni. Különösen értékesek voltak megjegyzései Löwivel kapcsolatosan, valamint tudománytörténeti meglátásai.

Köszönöm Haraszi György professzor úrnak, kitűnő kollégámnak és barátomnak, hogy a Rabbiképzőbe felvettek pontos számadatát közölte velem.

Hálával adózom Kövér Andrásnak, e több nyelven is értő, Schweitzer-emlékdíjjal kitüntetett hebraistának, szakavatott és kitűnő fordításáért (*Das Judentum und seine Umwelt. Eine Darstellung der religiösen und rechtlichen Beziehungen zwischen Juden und Nichtjuden mit besonderer Berücksichtigung der talmudisch-rabbinischen Quellen*).

Fiamnak is jár a köszönet, ki elősegítette, lehetővé tette a nyugodt háttérrel ezen írás megszületéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ Bloch Mózes (1815–1909).
- ² Bacher Vilmos (1850–1913).
- ³ Blau Lajos (1861–1936).
- ⁴ Scheiber Sándor (1913–1985).
- ⁵ Schweitzer József (1922–2015).
- ⁶ Schöner Alfréd (1948–).
- ⁷ Löwinger Sámuel (1904–1980).
- ⁸ Róth Ernő (1908–1991).
- ⁹ Biharfélegyháza (románul Roşiori) község Romániában, Bihar megye északnyugati részén, az ország nyugati szélén, Nagyváradtól 23 km-re északra, a magyar határtól 5 km-re keletre fekszik. A 2002-es népszámláláskor 1324 lakosa volt. Guttmann születésekor (1869 és 1880 között) 68, ill. 52 izraelita lakosa volt. (Lásd Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között – <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> – 2020.04.05.). Jelenleg nem él zsidó Roşioriban.
- ¹⁰ Sírja a Kozma utcai temetőben található (4A parcella, 11. sor, 17. sírhely).
- ¹¹ Lásd pl. Cohen, Jichak Joszef: Háhmé Tránszilvánia 1630–1944. Perákim le-toldot jehudé Tránszilvánia, háhméa ve-hájecirá há-toránit bá. (Máhon Jerusálaim, 1989.); Moshe Carmilly-Weinberger: A zsidóság története Erdélyben (1623–1944). (MTA Judaisztikai Kutatócsoport: Budapest, 1995. Hungaria Judaica 9.) és Soós Endre: A nagyvárad zsidóság útja. In Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv 1943–5703/4. (Országos Izraelita Leányárvaház: Budapest, 1943).
- ¹² Lásd pl. Blau, Leslie: Bonyhad. A Destroyed Community. The Jews of Bonyhad, Hungary. (Shengold Publisher: New York, 1994); Büchler Sándor: A bonyhádi zsidó közösség múltjából. In MZSSZ XII. (1895). 414–418; Moskovits, Cvi: Jesivák Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport: Budapest, 1999. Hungaria Judaica 15. 27–28.
- ¹³ Lásd pl. Bárkány-Dojč: „Bratislava”, in Židovské naboženské obce na Slovensku. (Bratislava: vyavatel'stvo Vesna, 1991. 13–56); Gold, Hugo: Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. (Brünn: Jüdischer Buch- und Kunstverlag, 1932); és Ujvári Péter (ed.): Zsidó lexikon. A Zsidó lexikon kiadása, Budapest, 1929. 720–721.
- ¹⁴ A Talmud héber szó jelentése: tanulás, tanítás; átvitt értelemben a Tanahból kikövetkeztetett törvényi előírás

ismertető és továbbfejlesztő tanítás. A Talmudban megtalálható a posztbiblikus kor zsidóságának egész való élete. A Talmudot olvasva látható, hogy mint lesz a gondolat törvénné (háláhá), előtünk van a kiinduló alap: a Tórából levezetett törvény (Misna), majd a törvénné válás meghozatali vitájának, diskurzusának jegyzőkönyve (Gemará). De megtalálható a Talmudban, hasonló kvantitatív helyet foglal el az ágádai rész, a posztbiblikus kor zsidóságának etikája, a Biblián alapuló költészete, filozófiája, mindene és a Talmud szövegéhez írt kommentárok (Toszáfot) is. Kétféle Talmud ismeretes, úgymint: Jeruzsálemi-, amelyet az V. században zártak le; és a VI. században véglegesített Babilóniai Talmud. Ha a Talmud szó önmagában szerepel, akkor az mindig a Babilóniai Talmudot jelenti. A Talmudról bővebben pl. Blau Lajos: A Talmudról. Magyar Zsidó Tudományok könyvsorozat 2. kötet. (Gabbiano Print: Budapest, 2006); In Michael Berenbaum, Fred Skolnik (eds.): Encyclopaedia Judaica²/ Vol. 19 Som–Tn. (Detroit: Thomson-Gale – Macmillan Reference, 2007. 469–487.)

¹⁵ Lásd Blau Lajos, Klein Miksa: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet. A Rabbiképző első 50 éve. Budapest, 1927. 62–63.

¹⁶ Címe: Ábrahám bar Chijja Savasorda geometriájának III. fejezete, mint adalék Euclidesnek ΠΕΡΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΝ ΒΙΒΛΙΟΝ című elveszett munkájához. Athenaeum: Budapest, 1903. 28, 1 t. kihajtható, 15, [1] (Magyar és héber nyelvű kiadvány.) Lásd egyik méltatását, pl. http://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/7227/1/dm_1933_265.pdf – 2020.04.07.

– Ábrahám bár Hiyya há-Nászi, más néven Abraham Savasorda, zsidó matematikus, csillagász és filozófus volt Barcelonában. bár Hiyya aktívan fordította az iszlám tudomány alkotásait latin nyelvre és valószínűleg a legkorábban vezette be az arab algebrát a keresztény Európába. Számos eredeti munkát írt matematikáról, csillagásatról, zsidó filozófiáról, kronológiáról és a földmérésről. Legnagyobb befolyású munkája egy héber nyelvű értekezés, amelyet latinra is lefordítottak, a Hibbur há-Mesiáh ve-ha-tisboret. Lásd pl. <https://www.encyclopedia.com/science/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/abraham-bar-hiyya-ha-nasi> – 2020.04.08.

– Alexandriai Eukleidész (i. e. 300 körül született) görög matematikus, akit később a geometria atyjaként is emlegettek. Ő a híres ókori matematika(tan)könyv, az Elemek (Στοιχεία, Sztoikheia) szerzője, amelyben összefoglalta a matematika alapjait (euklideszi geometria). Az Elemekben geometriai módszerekkel ugyan, de világosan leírja a két szám vagy mennyiség legnagyobb közös osztójának megkeresésére (is) használt euklideszi algoritmust. Az Elemekben a geometriai objektumok tulajdonságait viszonylag kis számú axiómából vezeti le, így a modern matematika axiomatikus módszerének úttörője (esetleg ihletője) volt. Lásd pl. <https://matekarcok.hu/eukleidesz/> – 2020.08.07.

¹⁷ Nem 1903-ban avatták rabbivá, amint azt többen is tévesen közlik, például: Dr. Blau Lajos és Dr. Klein Miksa: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző In-

tézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet. A Rabbiképző első 50 éve. Budapest, 1927. 38.; Löwinger Samuel: Hagyományos irodalmunk fejlődése a görög-zsidó kulturkapcsolatok tükrében. Guttmann Mihály (1872–1942) helye a zsidó szellemtörténetben. In IMIT Évkönyv – 1943. Budapest. 37.; Carmilly-Weinberger, Moshe: One Hundred Years of the Seminary in Retrospect. Fourth period: Twilight (1933–1942). In Carmilly-Weinberger, Moshe (ed.): The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume. Studies in its History and its Scholarly Record. Sepher-Hermon Press, Inc. for The Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest, New York, 1986. 29. A helyes adat (1904) megtalálható: A Budapesti Országos Rabbiképző-intézet értesítője az 1903–1904-iki tanévről. Budapest, 1904. 1. Németül: Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest. Für das Schuljahr 1903–1904. Budapest, 1904. 1.

¹⁸ „A Csongrádi Lap 1903. november 8-án a következőképpen tudósított beiktatásáról: Az izraelita hitközség által választott dr. Guttmann Mihály rabbit a f. hó 1-jén délután iktatták be nagy ünnepellyel az izraelita templomban. Az új rabbinus igen rokonszenves, művelt és tudományos férfiú, kibeen nemcsak az izraelita hitközség nyert kiváló lelkeszt: hanem az intelligens közönség is jeles tagra tett szert.”¹⁹ – Lásd Fodor Péter: Szemelvények a csongrádi zsidóság történetéből. In Ábrahám Vera (ed.): *Szegedi Judaisztikai Közlemények 2.* (Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2017. 13.)

¹⁹ „...a »neológia« az ortodoxia által a haladókra ragasztott, eredetileg a keresztény teológia és politika polemikus szótárából kölcsönzött címke, ami feltehetően az 1850-as évek végétől kezdve a német zsidó sajtó révén vált egyre ismertebbé és használtabbá a magyarországi zsidók kommunikációjában.” Lásd Turán Tamás: Ortodox, neológ: a magyar zsidó valláspártok elnevezéseinek történetéről. In Regio 24.3 (2016) 5–37. – http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/viewFile/127/pdf_106. – 2017.03.16.

²⁰ Az Országos Rabbiképző Intézet történetéről, általános-ságban:

- Bánóczi József összeáll.: Az Országos Rabbiképző Intézet első évtizedének története. In A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet X. Értesítője az 1886/87-iki Tanévről. Athenaeum: Budapest, 1888.
- Dr. Benoschofsky Imre: Emlékek a Szemináriumból. In Scheiber Sándor (ed.): Évkönyv 1970. Magyar Izraeliták Országos Képviselője: Budapest, 1970. 74–105.
- Dr. Blau Lajos: Adalékok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez. Az Intézet fennállása negyvenedik évfordulója ünnepére (1877. október 4–1917. október 4). Különlönyomat a Magyar Zsidó Szemle 1917. évi évfolyamából. Kohn M., Vác, 1917.
- Dr. Blau Lajos és Dr. Klein Miksa: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet. A Rabbiképző első 50 éve. Budapest, 1927.

- Dr. Büchler Sándor: A zsidó reform úttörői Magyarországon. In *Magyar-Zsidó Szemle* XVII. évf. / 1900. 106–119.
 - Carmilly-Weinberger, Moshe (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume. Studies in its History and its Scholarly Record.* Sepher-Hermon Press, Inc. for The Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest. New York, 1986.
 - Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Stribik Andrea: *A zsidó Budapest II. Városháza* – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995. 302–316.
 - Frojimovics Kinga: *Az Országos Rabbiképző Intézet felállítása körüli viták az 1870-es években.* In uő.: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950.* Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 90–96.
 - Schweitzer József, Gábor György, Hajnal Piroska, Schweitzer Gábor (eds.): *„A tanítás az élet kapuja” – Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából.* Universitas Kiadó, Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999.
 - Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Századvég, Budapest, 1992. 137–141.
 - Dr. Guttmann Mihály, Dr. Löwinger Sámuel, Guttmann Henrik, Wertheimer Adolf: *A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet hatvan éves jubileuma.* Budapest, 1937.
 - Dr. Hirschler Imre: *A Rabbiképző Intézet előtörténetéhez.* In *Magyar Zsidó Szemle* LVIII. évf. / 1941. 155–160.
 - Kecskeméti Lipót: *Az országos rabbiképző intézet.* In *IMIT Évkönyv – 1903.* Budapest, 1903. 32–44.
 - Dr. Kohlbach Bertalan: *Az Országos Rabbiképző-intézet első dekázából.* In *IMIT Évkönyv – 1918.* Budapest, 1918. 66–88.
 - Kühner, Claudie: *A zsidó tudományok fellekvára. Az Országos Rabbiképző Intézet rövid története.* In *Valóság.* 1991. 11. szám. 121–125.
 - Dr. Samuel Löwinger (ed.): *Seventy Years. A tribute to the seventieth anniversary of the jewish theological seminary of hungary [sic!] (1877–1947).* Budapest, 1948.
 - Oláh János: *A Budapesti Rabbiképző történetéből I.* Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft., Budapest, 2017. (*Magyar Zsidó Tudományok* 11. kötet.)
 - Roth, Ernst: *Zum 100-jährigen Bestehen der Landesrabbinerschule in Ungarn.* In *Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland,* 7/8. Frankfurt am Main, 1977/78. 109–137.
 - Scheiber Sándor: *A magyar zsidóság szellemi élete a századfordulótól.* In uő.: *Folklór és tárgytörténet* (Teljes kiadás). Makkabi, Budapest, 1999. 1039–1040.
 - Schill Salamon: *A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet története.* Budapest, 1896.
 - Schweitzer, József: *Der Budapester Rabbinerseminar. Der Platz des Rabbinerseminars in der jüdischen Wissenschaft.* In von Julius Carlebach Hrsg.: *Wissenschafts des Judentums. Anfänge der Judaistik in Europa.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992. 74–85.
 - Tamási Györgyi: *Zsidó szellemi élet Magyarországon 1945 után / Az oktatás.* In Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (ed.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 269–300.
 - Ujvári Péter (ed.): *Zsidó lexikon. A Zsidó lexikon kiadása,* Budapest, 1929. 668.
 - Dr. Wellesz Gyula: *Az Országos Rabbiképző Intézet története.* In *Magyar-Zsidó Szemle* XIII. évf. / 1896. 256–260.
- ²¹ Guttmann Henrik (1905–1995) 1930-ban végzett a breszlai Jüdisch-Theologisches Seminarban. Majd „1929–1932 Rabb. in Binge, 1932–1934 Rabb. in Landsberg a. d. Warthe, 1934–1946 Professor an der LRS Budapest, 1953–1956 Rabb. in Bristol (Virginia), 1956–1961 Rabb. in Lake Placid N.Y., 1961–1965 Forschungstätigkeit, 1965–1967 Rabb. in Lafayette (LA) und Geistlicher der Handelskammer von Greater Lafayette, 1967/68 Rabb. in East Liverpool (Ohio, USA).” In Gábor, Lengyel: *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn* Ungarische Hörer in den deutschen Rabbinerseminaren (1854–1938). PhD, 2011. 232.
- ²² A zsidó tudomány modern, a korszellemnek megfelelő értelmezése alatt kb. a zsidóságra vonatkozó komplex tudományt értették, mely nem kizárólag a vallást ölelte fel, hanem mindazokat az ismereteket, amelyek a zsidóság jelenére és múltjára vonatkoztak, tekintet nélkül az ismeretek tartalmára, mibenlétére.
- ²³ Alexander/Sándor Guttmann (1904–1994) 1927-ben végzett a breszlai Jüdisch-Theologisches Seminarban. Majd „1927–1932 Dozent in Berlin, 1932–1935 Professor an der Jüdischen Lehrerausbildungsanstalt in Berlin, 1935–1940 Professor an der HWJ in Berlin, Professor am Hebrew Union College in Cincinnati (Ohio).” In Gábor, Lengyel: *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn* Ungarische Hörer in den deutschen Rabbinerseminaren (1854–1938). PhD, 2011. 231–232. és bővebben: <http://collections.americanjewisharchives.org/ms/ms0663/ms0663.html> – 2020.04.08.
- ²⁴ Az Országos Rabbiképző Intézetben az oktatás az 1946/47. tanévig két ún. tanfolyamon folyt, az alsó (gimnáziumi) és a felső (teológiai) tanfolyamon. „Mindegyik 5-5 évfolyamból (áll). Az alsó tanfolyam megfelel a főgimnázium 5–8. osztályának és oda aligmn. 4. oszt. bizonyítvány, vagy megfelelő felvételi vizsga alapján vétetnek fel tanulók. [...] A tananyag azonos a humanisztikus gimnáziuméval. A héber tárgyak heti 16 órában taníttatnak és már a felvételnél vizsgálati tárgyak.” – Dr. Blau Lajos és Dr. Klein Miksa: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet. A Rabbiképző első 50 éve.* Budapest, 1927. 17.
- ²⁵ Sulhán áruh (Terített asztal). A 16. században összeállított zsidó vallási kódex, törvénygyűjtemény, amely rendszerezi a háláhikus döntvényirodalom és rabbinikus hagyományok, döntések alapján kialakult vallási szabályo-

- kat, és amelyet csekély módosításokkal az egész zsidó nép kötelezőnek fogadott el. A gyakorlati háláhá legalapvetőbb forrása, Rabbi Jozsef Káró (1488–1575) műve Rabbi Jákob Ben Ásér (1269–1344) Árbáá turim (Négy sor) című kódexének felhasználásával, tagolásának elfogadásával 1564-ben elkészült négyrészes összefoglaló műve, amely a „naprakész” háláhát tárja az érdeklődő elé. Részei: 1. Oráh hájim (Az élet ösvénye vagy életút: a mindennapi, valamint szombati és ünnepnap törvények); 2. Jore déá (Tudás tanítója: a kásrut és más vallási előírások törvényei); 3. Even háezer (A segítség alapköve: a házasságjog, a családi élet stb. törvényei) és 4. Hosen mispát (A jog mellvértje: a magánjog háláhái). Az 1565-ben Velencében kinyomtatott mű különösen a szefárd zsidók hagyományos életét vette tekintetbe, ezért azt egy lengyelországi rabbi: Mose Isszerlész (1525–1572) az askenáz zsidóság hagyományai szempontjából helyesbítette és kiegészítette a Sulhán áruhot, amelyet az ő Hámápá (Az abrosz vagy asztalterítő) elnevezésű jegyzeteivel, néhány évvel később (1569–1571, 1574) nyomtattak ki Krakkóban.
- ²⁶ A Misné Tora/Jád Háházáká (A Tan ismétlése/A 14 erősség vagy Az erős kéz) című, 14 kötetbe rendezett műve a háláhá szisztematikus összerendezését és ismeretetését tűzte ki célul.
- ²⁷ A megnyitó ünnepségen (1925.04.01) héber nyelvű beszédet mondott.
- ²⁸ Lásd pl. <https://www.lawstudies.com/universities/Israel/The-Hebrew-University-of-Jerusalem/> – 2020.04.14.
- ²⁹ Blau Lajos (1861–1936). Talmud-tudós, történész, 1913-tól az Országos Rabbiképző Intézet igazgató-rektora. Életéről, munkásságáról lásd pl. Löwinger Sámuel: Dr Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. In IMIT Évkönyv – 1936. Budapest, 1936. 56–57; Mezey Ferenc: Dr Blau Lajos. In Jubileumi emlékkönyv Dr Blau Lajos, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának hatvanötödik születésnapja és negyven éves írói jubileuma alkalmából. Tanítványai, barátai és tisztelői közreműködésével kiadták Dr Hevesi Simon, Dr Klein Miksa és Dr Friedman Dénes. Budapest, 1926 (= Magyar-Zsidó Szemle 43. évfolyam, 1926); Oláh János: Bevezetés. In Dr. Blau Lajos: A Talmudról. Magyar Zsidó Tudományok 2. kötet. Gabbiano Print Kft. Budapest, 2006. 7–9; Turán Tamás: Blau Lajos tudománya hatvan év múltán. In Blau Lajos: Az óhéber könyv, adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez – A héber bibliakánon. Logos–Budapest, 1996. 39–55.
- ³⁰ Alexander Scheiber: List of Writings of Prof. Michael Guttmann. In Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann. I. Edited by Samuel Löwinger. Budapest, 1946. XXXIII–L.
- ³¹ Lásd pl. https://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE113013992&_ga=2.213412564.1901531763.1586865490-1119135504.1586865487 – 2020.04.14. (első kötet) A kötetek 1910, 1917 és 1930-ban jelentek meg.
- ³² Clavis Talmudis sive encyclopaedia rerum, quae in Mischna, utroque Talmude, Tosifta, Mechilta, Sifra, Sifre Talmudicisque libris occurrunt, alphabetico ordine disposita. A kötetek 1910-ben (Csongrád–Budapest–Vác), 1917-ben (Budapest–Vác) és 1930-ban (3. és 4. egyben, Breslau–Varsó) jelentek meg.
- ³³ RaMBaM (Rabbi Mose ben Maimun, Maimuni, Maimonidész, 1138–1204).
- ³⁴ Löwinger Sámuel: Hagyományos irodalmunk fejlődése a görög-zsidó kulturkapcsolatok tükrében. Guttmann Mihály (1872–1942) helye a zsidó szellemtörténetben. In IMIT Évkönyv – 1943. Budapest. 57. Az idézetek a kor ortográfiáját tükrözik és azok több esetben sem felelnek meg napjaink helyesírásának, de a szöveghűséget szem előtt tartva, nem javítottam azon.
- ³⁵ Löwinger Sámuel (1904–1980). Guttmann követi a Rabbiképző igazgatói székében. Életéről, munkásságáról lásd pl. In Michael Berenbaum and Fred Skolnik (ed.): Encyclopaedia Judaica²/ Vol. 13 Lif–Mek. Detroit: Thomson-Gale – Macmillan Reference, 2007. 170.
- ³⁶ Das Judentum und seine Umwelt. Eine Darstellung der religiösen und rechtlichen Beziehungen zwischen Juden und Nichtjuden mit besonderer Berücksichtigung der talmudisch-rabbinischen Quellen. Erster Band. Allgemeiner Teil. Berlin, 1927.
- ³⁷ Három kötetre tervezte művét, de csak első kötete jelent meg 1927-ben.
- ³⁸ Az első kötet 1/3 része megjelent a Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann. I. Edited by Samuel Löwinger. Budapest, 1946. (A héber nyelvű rész a 3–92. oldalain.) Az első kötet 2/3 része és a második kötet kézirat 1944/45 folyamán a Rabbiképzőben (?) megsemmisült.
- ³⁹ Könyvtárát, jegyzet- és cédulagyűjteményét, amelyet a pestszentlőrinci zsinagógában tároltak, 1944-ben a Magyar Zsidókérdés-kutató Intézet elkobozta és egy rózsadombi villába (II. ker. Bogár utca 6.) vitette. A háború után a még fellelhető könyveket Scheiber Sándor, a Rabbiképző későbbi rektora, tanítványaival elszállíttatta, megmentette. Egy részük a Rabbiképző könyvtárába került.
- ⁴⁰ Ezek is sajnálatosan megsemmisültek 1945-ben.
- ⁴¹ Löwinger Sámuel: Hagyományos irodalmunk fejlődése a görög-zsidó kulturkapcsolatok tükrében. Guttmann Mihály (1872–1942) helye a zsidó szellemtörténetben. In IMIT Évkönyv – 1943. Budapest. 60 és 61.
- ⁴² Klein Miksa: Bacher utolsó nagy műve. In IMIT Évkönyv – 1916. Budapest. 82.
- ⁴³ Jehudá/Júda Hánászi (kb. 135–220). A Misna szerkesztője, szövegének véglegesítője(?).
- ⁴⁴ Blau Lajos: A Talmud. In Blau Lajos: A Talmudról. Budapest, 2006. 44. old.
- ⁴⁵ Bevezetés a haláchába. In A budapesti Országos Rabbiképző-intézet értesítője az 1908–1909. tanévről. Budapest, 1909. 4–5.
- ⁴⁶ Uo. 17–18.
- ⁴⁷ A III. és a IV. fejezet első megjelenése: A budapesti Országos Rabbiképző-intézet értesítője az 1912–1913. tanévről. Budapest, 1913. 39.
- ⁴⁸ Dr. G. M. (Guttmann Mihály): A Sulchan Áruh és a magyar zsidóság. Néhány alkalmi észrevétel az izraelita vallásfelekezett napirenden levő egyik kérdéséhez. Budapest: A Zsidó Szemle Kiadóhivatala, 1913. 17. Lásd pl. http://mtdaportal.extra.hu/books/guttmann_mihaly_a_sulchan_aruch.pdf – 2020.04.17.

- ⁴⁹ Uo. 18; 19 és 20.
- ⁵⁰ MZSSZ = Magyar Zsidó Szemle. A Magyar Zsidó Szemle folyóirat 1884-től jelent meg és 2004-ben indult újra az „Új folyam” az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Zsidó Vallástudományi (névmódosítás után: Kultúratudományi) Kutatócsoportja gondozásában. 2011 novemberéig hét száma jelent meg. (1932-ig kötőjel szerepelt a „Magyar” és a „Zsidó” szavak között, 1932-től e kötőjel elmaradt.)
- ⁵¹ In MZSSZ XXIII. évf. 1906. (28. sz.). 347–348.
- ⁵² Mikor a MZSSZ-ben az idézett írást publikálja, már rendelkezik a doktori címmel és rabbivá is avatták, de disszertációja megírása idején még egyikkel sem.
- ⁵³ In MZSSZ XXIII. évf. 1906. (28. sz.). 322.
- ⁵⁴ Uo. 342.
- ⁵⁵ Benoschofsky Imre: Emlékek a Szemináriumból. A Rabbiképző második korszaka. A tanárok. In Scheiber Sándor (ed.): Évkönyv 1970. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete: Budapest, 1970. 82.
- ⁵⁶ Lásd pl. Davidson, H. A.: Moses Maimonides: The Man and His Works. (Oxford University Press: New York, 2005); Maimonides, Moses. In Michael Berenbaum and Fred Skolnik (ed.): Encyclopaedia Judaica²/ Vol. 13 Lif–Mek (Detroit: Thomson-Gale – Macmillan Reference, 2007. 381–396.); Kraemer, Joel L.: Maimonides: The Life and World of One of Civilization’s Greatest Minds. (Crown Publishing Group: New York, 2008.)
- ⁵⁷ Scheiber Sándor (1913–1985). Lásd pl. Hidvégi Máté (ed.): Alexander Scheiber and the Bibliography of his Writings / Scheiber Sándor és munkásságának bibliográfiája. /angol és magyar/ (OR–ZSE, Budapest, 2013); Oláh János (ed.): 100 éve született Scheiber Sándor. Emlékkötet. (Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft., Budapest, 2014.)
- ⁵⁸ Wertheimer Adolf (1868–1955).
- ⁵⁹ IMIT = Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 1894. február 14-én alakult szervezet, melynek célja a zsidóság vallásos és tudományos irodalmának, valamint felekezeti életének ismertetése, idevágó munkák kiadása és terjesztése nyilvános felolvasások és pályakérdések kitévése és jutalmazása által. 1948-ig működhetett és adta ki évről évre Évkönyveit. Lásd pl. http://real-j.mtak.hu/view/journal/Az_Izraelita_Magyar_Irodalmi_T=Elrsulat_=C9vk=F6nyve.html – 2020.04.17.
- ⁶⁰ Az újabb kutatások, dokumentumok szerint 1138-ban és nem 1135-ben született. Lásd pl. https://www.jstor.org/stable/40753295?seq=1#metadata_info_tab_contents – 2020.04.17.; https://www.zvab.com/servlet/BookDetailsPL?bi=30403938664&searchurl=hl%3Don%26sortby%3D20%26tn%3Dmoses%2Bmaimonides&cm_sp=snippet-_-srp2_-title14 – 2020.04.17. és <https://www.ima.org.il/FilesUploadPublic/IMAJ/0/50/25352.pdf> – 2020.04.19;
- ⁶¹ Maimuni mint kodifikátor. In IMIT évkönyv LVII. (1935) 13–28.
- ⁶² Uo. 27.
- ⁶³ Rabbi Jozsef Káro (1488–1575) Hispániában született, majd a kiűzetés után Erec Jiszraelben, C’fáton telepedett le. Korának nagy és ismert kodifikátora volt. Egyik ismertebb műve a Kesef Misne, Kommentárok a Misné Torához és Maimunihoz.
- ⁶⁴ Lásd pl. https://www.sefaria.org/Kesef_Mishneh_on_Mishneh_Torah_Hiring?lang=bi – 2020.04.17.
- ⁶⁵ M.R.E. = Midrás Rabbi Eliezer/Pirké derabbi Eliezer. A pszeudoepigrafikus című, eredetileg arab nyelvű midrás-gyűjteményt a VIII–IX. században állították össze, és 1514-ben Konstantinápolyban jelent meg először héber nyelven nyomtatásban. Szövege nem egy meghatározott bibliai részt kommentál, hanem a bibliai történeteket más midrásokból, a targumokból (a Biblia könyveinek általában az arám fordítása) és az ún. Jeruzsálemi Talmudból (a hagyomány szerint rabbi Johánán szerkesztette a III. század végén, de valószínűbb az V. század eleji befejezés) vett anyagokkal kiegészítve újra elmeséli, amivel gyakorlatilag egy új elbeszélést teremt. A mű nem teljes, mai formájában 54 fejezetet tartalmaz és Mózes IV. könyvének XII. fejezetéig (Mirjám leprája) interpretálja a Tóra szövegét. Valószínűleg egy szerző munkája, aki rabbi Eliezer ben Hürkanosz (II. század elején élt bölcs) életének történetével kezdi művét, akiről az egész antológia a nevét nyerte. Lásd *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*. LXIX. évf. (1925). 47–54.
- ⁶⁶ A Misné Torá forráskritikájához. In MZSSZ LII. évf. (1935). 101; 107; 108 és 110.
- ⁶⁷ Az emberiség egésze nemcsak az első emberpártól, hanem Noáchtól is származik, mivel ő és fiai voltak az egész világot elpusztító vízözön kizárólagos túlélői. Ezért „Noé fiainak hét törvénye” olyan parancsolatok csoportját jelenti, melyek az egész emberiségre egyetemesen vonatkoznak. A hét törvény a következő: Ne imádj bálványokat. Ne átkozd Isten nevét. Ne ölj. Ne egyél élő állatból kivágott részt. Ne lopj. Ne köss tiltott házasságot és ne létesíts tiltott kapcsolatot. Alapítsatok bíróságokat. – Talmud, Szánhedrin 56a.
- ⁶⁸ Szövegéről lásd pl. Ariszteász-levél (ford.: Simon L. Zoltán). In *Apokrif levelek* (Telosz: Budapest, 1999) és Wright, B. G.: *The Letter of Aristeas*. (De Gruyter: Berlin/Boston, 2015.)
- ⁶⁹ Szövegét lásd Vanyó László (ed.): *Apostoli atyák* – <http://www.ppek.hu/k729.htm> – 2020.04.12; és <http://www.thedidache.com/> – 2020.04.12.
- ⁷⁰ Löw Immanuel (1854–1944) szegedi főrabbinak, a kor másik szellemóriásának kedvenc olvasmánya volt e könyv. Lásd Hidvégi Máté bevezető írását. In Hidvégi Máté, Ungvári Tamás (eds.) - Löw Immanuel válogatott művei II. Fényszóró drágakövek. Budapest: Löw Heritage és Scolar, 2019. 12.
- ⁷¹ Guttmann, Michael: *Das Judentum und seine Umwelt. Eine Darstellung der religiösen und rechtlichen Beziehungen zwischen Juden und Nichtjuden mit besonderer Berücksichtigung der talmudisch-rabbinischen Quellen*. Philo: Berlin, 1927. Szövegét lásd pl. <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/4486193> – 2020.04.12.
- ⁷² Köszönöm Kövér Andrásnak e magyar nyelven még nem publikált könyv tartalomjegyzékének fordítását!
- ⁷³ Lásd pl. Federbush, Simon (ed.): *Hokhmat Yisrael be-Ma’arav Eiroph*, 1 (1959). 130–147.

- ⁷⁴ Uo.
- ⁷⁵ In Michael Berenbaum and Fred Skolnik (eds.): *Encyclopaedia Judaica*²/ Vol. 8 Gos-Hep. Detroit: Thomson-Gale – Macmillan Reference, 2007. 159.
- ⁷⁶ Guttmann 1934-től 1942-ig volt társszerkesztő Hevesi, Simon, Hevesi Ferenc, Löwinger Sámuel és Friedman Dénes mellett. A Magyar Zsidó Szemle szerzői és tematikus repertóriumát Galambos Ferenc (1910–1988) bibliográfus és irodalomtörténész, az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa készítette el 1957-ben. Lásd A Magyar Zsidó Szemle írói és írásai 1884–1948. <http://mek.oszk.hu/13000/13036/13036.pdf> – 2020.04.13. Részletes bibliográfiai leírását lásd Barabás Györgyi, Scheiber Sándor, Scheiberné Bernáth Livia (Komoróczy Géza, eds.): *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Hungaria Judaica, 3; Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2003. 52–54. Megtalálhatóak számai az interneten is: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/magyar-zsido-szemle> – 2017.03.12
- ⁷⁷ Megjelent: Berlin, 1927. 400.
- ⁷⁸ Lásd pl. https://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE113013992&_ga=2.213412564.1901531763.1586865490-1119135504.1586865487 – 2020.04.14. (első kötet) A többi kötetek lásd: - <https://www.hebrewbooks.org/33931> – 2020.04.17.
- ⁷⁹ Hertz, Joseph Herman (1872–1946). A Brit Birodalom főrabbiája volt.
- ⁸⁰ Hertz, J. H.: *Mózes öt könyve és a haftárak*. (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat: Budapest, 1939–1942); valamint *Mózes öt könyve és a háftárak* (reprint: Akadémiai: Budapest, 1984) és (megtévesztő címmel!) *Zsidó biblia I–V. – Mózes öt könyve magyarázatokkal* (reprint, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület: Budapest, 1996).
- ⁸¹ Az interneten: <http://enok.uw.hu/hertz/mozes.html> – 2020.04.17.
- ⁸² https://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE113013992&_ga=2.213412564.1901531763.1586865490-1119135504.1586865487 – 2020.04.16.
- ⁸³ Az ókorban a legfőbb politikai hatóság és ítélkező szerv volt a „zsidó parlament”.
- ⁸⁴ E midrás-gyűjteményt valószínűleg a frankfurti Simon Hádársán állította össze. Legrégibb kézírata, amely Oxfordban található, 1308-ból való. 2048 fejezetében mintegy 10 000 midrást tartalmaz az egész Tanah-hoz (A Tanah héber betűszó megegyezik a protestáns (keresztény) kánon, az ún. palesztinai kánon szerinti szentírási könyvekkel. A betűszó feloldása: Mózes öt könyve – Tóra + Próféták – Neviim + Iratok – Ketuvim) a megelőző korok midrásaiából. A kompiláció a XV. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendett.
- ⁸⁵ M.IV. XI,16.
- ⁸⁶ M.IV. XI,16.
- ⁸⁷ Sáfán egyik fia (Jer 26,24). 1. Sáfán Jósiás király titkára, kancellárja és írnoke volt (2Kir 22,3–20; 2Kron 34,8–28); felolvasta a templomban megtalált törvénykönyvet Jósiás király előtt (2Kir 22,10; 2Kron 34,18), és vitte a királyi üzenetét Hulda prófétaasszonyhoz (2Kir 22,13–15; 2Kron 34,20–22).
- ⁸⁸ A Szifré arám szó, jelentése: könyvek. Mózes IV–V. könyvéhez készült háláhiikus midrás-gyűjtemény a III. századból.
- ⁸⁹ M.IV. XI,16.
- ⁹⁰ Mafté'ah HaTalmud II. (Budapest, 1917). 297.
- ⁹¹ M.IV. XI,16.
- ⁹² Mafté'ah HaTalmud II. (Budapest–Vác, 1917). 297.
- ⁹³ Fallal körülkerített városok Józsuá idejétől.
- ⁹⁴ Áron nagybátyjának (Uziel) fiai.
- ⁹⁵ Lásd M.III. 10,4.
- ⁹⁶ Áron unokája, kinek fanatizmusa elhárította a vészt (M.IV. XXV–XXX).
- ⁹⁷ RÁSI vagyis rabbi Slómó ben Jichák 1040-ben született a franciaországi Troyes-ban, és ugyanitt halt meg 1105-ben. A Biblia és a Talmud legnagyobb magyarázójaként ismerik világszerte. Alaptétele ez volt: „Én azonban csak az Írás szó szerinti értelmét keresem, vagy olyan ágadakat hozok, melyek azt egyszerű szavakkal meg tudják világítani.” Az első nyomtatott héber nyelvű könyv, amely Reggio di Calabriában jelent meg 1475-ben, Rási kommentárját is tartalmazta a Tórához.
- ⁹⁸ Mafté'ah HaTalmud III. (Budapest–Vác, 1917). 111.
- ⁹⁹ Wertheimer Adolf, az IMIT akkori elnöke így írt: „A nemrég elhunyt világhírű nagy mester, dr. Blau Lajos igazgatónk a lefolyt évtized derekán kénytelen volt a vezetéssel lemondani, biztosítván ezáltal magának, családjának és Intézetünknek azt az örömet, hogy szerencsénk lehetett őt még néhány évig körünkben tudhatni. Utódja, külföldről visszahívott kiváló honfitársunk, dr. Guttmann Mihály lett, ki több évtizedes és az egyetemes zsidó tudományos világ elismerésétől kísért működésével biztosítja Intézetünk magas rangjának megtartását.” – In MZSSZ LI. évf. (1937). 2–3.
- ¹⁰⁰ Vkm. = Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium.
- ¹⁰¹ Idézi Kálmán Ödön: *A rabbi könyve* (Budapest, 1940). 81.
- ¹⁰² Uo. 82.
- ¹⁰³ Uo. 124.
- ¹⁰⁴ Lásd pl. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/numerus_clausus – 2020.04.17.
- ¹⁰⁵ Lásd pl. <https://web.archive.org/web/20190106153317/http://regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13270> – 2020.04.17.
- ¹⁰⁶ Talmud: Sábát 114a.

